

ΚΡΑΤΟΣ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*

Νίκος Κ. Αλιβιζάτος

Η ΔΙΑΜΑΧΗ Πολιτείας και Εκκλησίας που ξέσπασε εδώ και δύο εβδομάδες για την αναγραφή του θρησκευόμενου στην αστυνομική ταυτότητα δεν μπορεί κατά την γνώμη μου να εξηγηθεί αν δεν τοποθετηθεί στο ιστορικό και το θεσμικό πλαίσιο της. Διότι δεν πρόκειται για μεμονωμένο περιστατικό, αλλά για το τελευταίο επεισόδιο μιας αναμέτρησης –άλλοτε σοβούσας, άλλοτε πάλι ανοιχτής– που συνεχίζεται εδώ και πολλές δεκαετίες και που δεν αναμένεται να λήξει στο ορατό μέλλον.

Θα μου επιτρέψετε λοιπόν, αφήνοντας προς στιγμήν στην άκρη το ζήτημα των ταυτοτήτων, να αναφερθώ στο πλέγμα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας σήμερα στον τόπο μας, ξεκινώντας από τρία περιστατικά που αποκαλύπτουν κάποιες ενδιαφέρουσες πτυχές του θέματος:

Περιστατικό πρώτο: τον Δεκέμβριο του 1996, η αστυνομία επενέβη σε ένα μικρό χωριό κοντά στην Κομοτηνή για να διαλύσει συγκέντρωση μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης που διαμαρτύρονταν για την διακοπή των εργασιών κατασκευής ενός καινούριου μιναρέ δίπλα στο υφιστάμενο παλιό τζαμί. Την διακοπή των εργασιών είχαν επιβάλει οι αρχές. Κατά την επίσημη εκδοχή, το ύψος του νέου μιναρέ ξεπερνούσε το επιτρεπόμενο όριο. Και ενώ η τουρκική κυβέρνηση διαμαρτύρετο στην ελληνική για παράβαση των περί θρησκευτικής ελευθερίας όρων της συνθήκης της Λωζάννης, ο αθηναϊκός τύπος αποκάλυπτε ότι η πραγματική αιτία για την διακοπή των οικοδομικών εργασιών δεν ήταν το ύψος του μιναρέ αλλά η άρνηση του αρμόδιου Μητροπολίτη να παράσχει την απαιτούμενη άδεια. Για τον ίδιο λόγο, όπως γράφηκε τότε, δεν έχει προχωρήσει η κατασκευή τζαμιού στην Αθήνα, αν και η κυβέρνηση Μητσοτάκη είχε λάβει σχετική απόφαση ήδη από το 1993.

Περιστατικό δεύτερο: τον Γενάρη του 1997, εφημέριος κωμόπολης του Νομού Δράμας αρνήθηκε να κηδεύσει γυναίκα που μόλις είχε πεθάνει από ανίατη ασθένεια, με την αιτιολογία ότι είχε παντρευτεί με πολιτικό γάμο. Όταν ρωτήθηκε από δημοσιογράφους, ο εφημέριος επεκαλέσθη εγκύκλιο του Μητροπολίτη Δράμας κ. Διονυσίου, σύμφωνα με την οποία, «ο πολιτικός γάμος αποτελεί, κατά την διδασκαλίαν της Μητρός ημών Εκκλησίας, όχι μόνον πορνείαν και μοιχείαν, αλλά παραβίασιν της δογματικής της περί μυστηρίων διδασκαλίας». Η εγκύκλιος, όπως διευκρίνιζε ο Μητροπολίτης, επαναλάμβανε απλώς την καταδίκη του πολιτικού γάμου από την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, όταν αυτός καθιερώθηκε από την κυβέρνηση του ΠαΣοΚ, το 1982. «Προδίδει», συνέχιζε ο Μητροπολίτης, «παντελή άγνοιαν των πραγμάτων ο ισχυρισμός πολλών ότι, αφού η πολιτεία ανεγνώρισε τον πολιτικόν γάμον, οφείλει και η Εκκλησία να τον αναγνωρίσει διότι, κατά το σκεπτικόν των, όλοι υπόκεινται εις τους νόμους του κράτους. Αλλοίμονον αν συνέβαινε αυτό. Αλλοίμονον αν η Θεοῦδρυτος Εκκλησία, η οποία διοικείται επί τη βάσει του Θείου δικαίου, επί τη βάσει των αρχών του Ευαγγελίου και των Ιερών Κανόνων, μετέπιπτεν εις ανθρώπινον οργανισμόν υποκείμενον εις τους ανθρωπίνους νόμους. Η Εκκλησία έχει το ιδίόν της δίκαιον, τους ιδικούς της νόμους [...]. Θα έπρεπε διαφορετικά η Εκκλησία να δεχθεί την νομιμοποίηση των εκτρώσεων και την αποποινικοποίησιν της μοιχείας και οιαδήποτε άλλην αντιευαγγελικὴν και αντιχριστιανικὴν νομοθεσίαν της πολιτείας». Ταῦτα εν έτει 1997.

Το τρίτο και τελευταίο περιστατικό που θέλω να σας θυμίσω είναι οι ολονύκτιες συγκεντρώσεις που οργάνωσαν την άνοιξη του 1997 παλαιοημερολογίτες, παραεκκλησιαστικοί κύκλοι και άλλες οργανώσεις με την άμεση παρότρυνση αρκετών Μητροπολιτών έξω από την Βουλή, κατά την ψήφιση του ν. 2472/1997 για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, αλλά και την κύρωση της συνθήκης του Σένγκεν, λίγο αργότερα. Οι συγκεντρωμένοι, πολλούς από τους οποίους ξανασυναντήσαμε πρόσφατα στα δικαστήρια της Σχολής Ευελπίδων όταν συζητείτο η «υπόθε-

*Εισήγηση στην εκδήλωση που διοργάνωσαν στις 25 Μαΐου 2000 στο ξενοδοχείο Caravel, με αφορμή το «ζήτημα των ταυτοτήτων», οι «Φιλελεύθεροι» και η «Αριστερή Εκσυγχρονιστική Κίνηση (ΑΕΚ)», με ομιλητές τους κκ. Στ. Μάνο, Ν. Μπίστη, Μ. Ζορμπά, Θ. Λίποβατς και Ν. Κ. Αλιβιζάτο. Σε εκτενέστερη μορφή, με παραπομπές στην έως τότε αρθροβιβλιογραφία, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτος, "The Constitutional Treatment of Religious Minorities in Greece" in *Droit et justice. Mélanges en l'honneur de Nicolas Valticos*, Paris Pédone, 1999, σ. 629-642.

ση Ανδρουλάκη», δεν κατήγγελλαν μόνον το «διαβολικό» 666· επέκριναν και την ευρωπαϊκή πολιτική της κυβέρνησης, την «υποταγή» της στο «διευθυντήριο» των Βρυξελλών.

Τα περιστατικά αυτά, αν και άσχετα μεταξύ τους, θέτουν και τα τρία ζητήματα δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ανέχεται το Σύνταγμα την ανάμειξη της επίσημης εκκλησίας στα της λατρείας των ετερόθρησκων; Εφ' όσον δεν προβλέπεται πολιτική κηδεία, μπορεί η εκκλησία να αρνείται να κηδεύσει όσους, παρά τις εντολές της, έχουν παντρευτεί με πολιτικό γάμο; Είναι, τέλος, θεμιτό να αντιτάσσεται η Εκκλησία σε μείζονες πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης;

Προτού απαντήσω στα ερωτήματα αυτά, επιβάλλεται μια σύντομη αναδρομή στις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας υπό το ισχύον Σύνταγμα.

Επαναλαμβάνοντας μια διάταξη όλων των παλαιότερων Συνταγμάτων μας, το άρθρο 3 του ισχύοντος ορίζει ότι «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού». Δεδομένου ότι η χρήση της οριστικής στα νομικά κείμενα ενέχει κανονιστικό περιεχόμενο, το ρήμα «είναι» έχει κατά καιρούς εγείρει αρκετά ερμηνευτικά προβλήματα: έτσι, κατά μία εκδοχή, η Ορθοδοξία δεν είναι απλώς, αλλά «πρέπει να είναι» η επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα. Διότι, όπως έχει παρατηρηθεί, το Σύνταγμα, κάθε Σύνταγμα υπό την σύγχρονη εκδοχή του, περιέχει επιτακτικούς και απαγορευτικούς κανόνες και όχι απλώς διακηρύξεις και ευχές. Στην ερμηνευτική αυτή εκδοχή αντιτάσσονται εν ονόματι της ισότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας όσοι υποστηρίζουν ότι η επίμαχη διάταξη δεν περιέχει κανόνα δικαίου, αλλά απλώς διαπιστώνει μια πραγματική κατάσταση. Ότι, δηλαδή, το 97% του ελληνικού λαού είναι χριστιανοί ορθόδοξοι. Στους ακαδημαϊκούς κύκλους, αλλά και στην νομολογία της τελευταίας 20ετίας η δεύτερη αυτή ερμηνευτική εκδοχή είναι η απολύτως κρατούσα. Δεν παύει, εν τούτοις, δογματικά να πάσχει. Διότι, με το επιχείρημα ότι το Σύνταγμα απλώς διαπιστώνει καταστάσεις και δεν φιλοδοξεί να τις ρυθμίσει, μια σειρά συνταγματικών διατάξεων, όπως π.χ. τα κοινωνικά δικαιώματα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δεν δεσμεύουν κανέναν. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους το άρθρο 3 θα έπρεπε, κατά την γνώμη μου, να αναθεωρηθεί.

Κατά τα λοιπά, η Ελλάδα κάθε άλλο παρά είναι η μόνη χώρα της Ευρώπης όπου η Εκκλησία δεν είναι χωρισμένη από το κράτος. Εκτός από τις σκανδιναβικές χώρες, που αναγνωρίζουν συνταγματικά το προβάδισμα της λουθηρανικής εκκλησίας, αναφέρω την Μεγάλη Βρετανία όπου, από το 1559, η βασίλισσα είναι ο τυπικός αρχηγός της αγγλικανικής εκκλησίας και την Ιρλανδία όπου, παρά την συνταγματική αναθεώρηση του 1972, η καθολική εκκλησία παραμένει βεβαίως η μόνη επίσημη. Δεν είναι, συνεπώς, παράδοξο που, ενώπιον της πραγματικότητας αυτής, από πολύ νωρίς τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου θεώρησαν ότι ο μη χωρισμός εκκλησίας και κράτους δεν αντίκειται καθ' εαυτόν στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Αρκεί, όπως δέχθηκε επανειλημμένως το Δικαστήριο, καθένας να είναι ελεύθερος να εισέρχεται και να εξέρχεται από την επίσημη εκκλησία και, το κυριότερο, να μην αποτελούν αντικείμενο αθέμιτων διακρίσεων οι άλλες θρησκείες και, κυρίως, οι οπαδοί τους.

Στο σημείο ακριβώς αυτό εντοπίζεται κατά την γνώμη μου η ελληνική ιδιομορφία επί του θέματος και σε αυτό θα αφιερώσω τις σκέψεις που ακολουθούν.

Το άρθρο 13 του Συντάγματος μας για την θρησκευτική ελευθερία χαιρετίσθηκε ως σημαντικό βήμα πρόοδου. Και τούτο διότι προστατεύει πληρέστερα απ' ό,τι στο παρελθόν τόσο την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, όσο και την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας. Παρά ταύτα, το άρθρο 13 εξακολουθεί, κατά την κρατούσα άποψη, να ερμηνεύεται υπό το φως του άρθρου 3, με αποτέλεσμα να έχουν προκύψει στην πράξη σοβαρότατα προβλήματα.

Εν πρώτοις, το άρθρο 13 δεν προστατεύει την θρησκευτική λατρεία των πιστών όλων των θρησκειών, αλλά μόνο των «γνωστών». Γνωστές δε θεωρούνται όσων τόσο τα δόγματα όσο και η τελετουργία είναι προσιτές στο ευρύ κοινό, η δε είσοδος σε αυτές δεν προϋποθέτει «μύηση» ή άλλη ισοδύναμη διαδικασία. Απέχοντας από το να είναι σαφής, ο ορισμός αυτός, τόσο υπό την φιλελεύθερη, όσο και υπό την φονταμενταλιστική εκδοχή του –κατά την δεύτερη, δεν αρκεί η επίμαχη θρησκεία να είναι γνωστή στο ευρύ κοινό· θα πρέπει να την γνωρίζει το αρμόδιο κάθε φορά κρατικό όργανο– έχει δημιουργήσει πολλά σοβαρά ζητήματα. Διότι, πέραν της Ορθόδοξης, επίσημα αναγνωρισμένες είναι μόνον δύο θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα: η μουσουλμανική στην Δυτική Θράκη, βάσει της συνθήκης της Λωζάννης, και η ισραηλιτική. Δεν συμβαίνει το ίδιο ούτε για την καθολική, ούτε για την ευαγγελική, ούτε για μια

σειρά από άλλες λιγότερο ή περισσότερο γνωστές εκκλησίες και θρησκείες οι οποίες, αν και δεν αμφισβητείται σοβαρά ότι είναι γνωστές, αποτελούν αντικείμενο συστηματικών διακρίσεων σε βάρος τους. Έτσι, για παράδειγμα, ο Άρειος Πάγος, εν έτει 1994, αρνήθηκε να αναγνωρίσει στην καθολική εκκλησία της Παναγίας των Χανίων, που υπάρχει και λειτουργεί από τον 13ο αιώνα, το δικαίωμα πρόσβασης στα δικαστήρια για να υπερασπίσει την ιδιοκτησία της από κάποιους καταπατητές, με την αιτιολογία ότι δεν είναι συγκροτημένη σε νομικό πρόσωπο, σύμφωνα με τον ελληνικό νόμο. Η υπόθεση έφθασε στο Στρασβούργο και κατέληξε σε μια ομόφωνη καταδίκη της Ελλάδας για παράβαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Άλλο παράδειγμα είναι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά που αν και η θρησκεία τους θεωρείται γνωστή από το Συμβούλιο της Επικρατείας, εξακολουθούν να υφίστανται σειρά δυσμενών διακρίσεων από το Δημόσιο και τις υπηρεσίες του: έτσι, έως την δεκαετία του 1970, οι γάμοι τους δεν αναγνωρίζονταν ως έγκυροι και τα παιδιά τους θεωρούνταν νόθα, ενώ οι ιερείς τους, παρά την ρητή διατύπωση της §3 του άρθρου 13 του Συντάγματος που επιβάλλει την ίση μεταχείρισή τους με τους ιερείς της επικρατούσας θρησκείας, καλούνται να υπηρετήσουν στρατιωτική θητεία. Η τελευταία αυτή διάκριση οδήγησε σε άλλη καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο.

Η απαγόρευση του προσηλυτισμού αποτελεί την δεύτερη πηγή προβλημάτων του άρθρου 13. Αν και η σχετική διατύπωση επεκτείνει πλέον την απαγόρευση στον προσηλυτισμό σε βάρος όλων των γνωστών θρησκειών και όχι, όπως παλαιότερα, σε βάρος μόνον της Ορθόδοξης, όπως έχει νομολογηθεί, υπό το φως του άρθρου 3, ο προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας θεωρείται αδιανόητος. Εξ ου και η υποχρεωτική κατηχητική διδασκαλία των θρησκευτικών στην στοιχειώδη και την μέση εκπαίδευση, η υποχρεωτική προσευχή και ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός, από τα οποία οι μαθητές μπορούν να απαλλαγούν μόνον εφ' όσον οι γονείς τους δηλώσουν ότι ανήκουν σε άλλο δόγμα ή θρησκεία. Πέραν του ότι η δήλωση αυτή στον διευθυντή του σχολείου, σε μια θρησκευτικά τόσο ομοιογενή χώρα όσο η Ελλάδα, δεν είναι πάντοτε εύκολη, ο εξαναγκασμός των γονέων να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους δεν είναι σύμφωνος προς την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, η οποία, όπως γίνεται παγίως δεκτό, περιλαμβάνει και το δικαίωμα να μην αποκαλύπτει κανείς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Εξ άλλου, ο ρευστός ορισμός του προσηλυτισμού από την γνωστή νομοθεσία της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου έχει προκαλέσει μείζονα προβλήματα. Αν και σήμερα δεν διώκονται οι ετερόδοξοι και οι ετερόθρησκοι για απλή διανομή προκηρύξεων, όπως συνέβαινε έως πρόσφατα, το γεγονός ότι στην νομοθεσία αυτή τα μέσα του προσηλυτισμού απαριθμούνται μόνον ενδεικτικά, αφήνει σημαντικά περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και συχνά αυθαιρεσίας στις διωκτικές αρχές, αν όχι και στον δικαστή. Και να μεν η χώρα μας καταδικάσθηκε στην υπόθεση *Κοκκινάκη* το 1993, πλην όμως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο απέφυγε να χαρακτηρίσει τις σχετικές διατάξεις αντίθετες προς την Σύμβαση. Τούτο, εν πάση περιπτώσει, δεν το εμπόδιζε να ξανακαταδικάσει πρόσφατα την Ελλάδα στην υπόθεση *Λαρίση* για κακή εφαρμογή του επίμαχου νόμου (1998).

Τέλος, από το άρθρο 13 πάντοτε, σοβαρότατα προβλήματα έχει προκαλέσει η §4 που ορίζει ότι «κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους». Η διάταξη αυτή πρωτοεμφανίσθηκε στο Σύνταγμά μας κατά την διάρκεια του εμφύλιου πολέμου και απέβλεπε τότε στο να επιβάλει την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία στους θρησκευτικούς αντιρρησίες συνείδησης, που τότε είχαν πρωτοεμφανισθεί. Εν ονόματι της, έως το 1997, που η εναλλακτική κοινωνική θητεία πρωτοθεσπίσθηκε για τους αντιρρησίες συνείδησης, εκατοντάδες πολίτες, κυρίως Μάρτυρες του Ιεχωβά, διώκονταν και καταδικάζονταν σε ποινές που, πριν από το 1977, έφθαναν τα 10, 15 ή και 20 χρόνια κάθειρξης για ανυπακοή. Ήδη, ο ν. 2510/1997 έθεσε τέρμα σε αυτή την κατάσταση και, τελευταία μεταξύ των 15 χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ελλάδα δεν διώκει πλέον ποινικώς τους αντιρρησίες συνείδησης. Για να συνειδητοποιηθεί η σημασία της αλλαγής αυτής, αρκεί να αναφερθεί ότι, για πρώτη φορά από την 10ετία του 1940, δεν βρίσκονται στις φυλακές άτομα εξαιτίας των πεποιθήσεών τους και μόνον. Ωστόσο, πέρα από το πρόβλημα των αντιρρησιών, που αναμένεται να ξαναβρεθεί στο επίκεντρο της επικαιρότητας, αφού Μητροπολίτες αμφισβητούν ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας την συνταγματικότητα του σχετικού νόμου, η δε πρόταση για την αναθεώρηση της σχετικής συνταγματικής διάταξης θα χρειασθεί να συγκεντρώσει στην σημερινή Βουλή τουλάχιστον 180 ψήφους, πράγμα μάλ-

λον δυσχερές, η §4 του άρθρου 13, έτσι όπως ερμηνεύεται σήμερα, έχει θέσει τρία ακόμη σημαντικά ζητήματα:

Πρώτον, το ζήτημα των ναών και των ευκτηρίων οίκων των ετερόδοξων και των ετερόθρησκων, η ίδρυση των οποίων, βάσει του ισχύοντος νόμου, επίσης της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, απαιτεί προηγούμενη άδεια –γνώμη την έχει χαρακτηρίσει το ΣτΕ– του αρμόδιου Μητροπολίτη, όπως ακριβώς συμβαίνει με τους ορθόδοξους που θέλουν να ιδρύσουν έναν ναό. Με την απόφαση που εξέδωσε στην υπόθεση *Μανουσάκη*, το 1996, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο καταδίκασε την Ελλάδα για παράβαση του άρθρου 9 της Σύμβασης, με αφορμή την εφαρμογή ακριβώς των νομοθετικών αυτών διατάξεων. Παρά ταύτα, ο νόμος αυτός παραμένει ακόμη σε ισχύ ως έχει.

Το δεύτερο μείζον ζήτημα που προκαλεί η εφαρμογή της §4 του άρθρου 13 είναι η μη διαφορετική μεταχείριση ανόμιων καταστάσεων από γενικούς νόμους, με αποτέλεσμα την δυσμενή μεταχείριση των θρησκευτικών μειονοτήτων. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω η απόφαση που εξέδωσε μόλις προ μηνός στην υπόθεση *Θλιμμένου κατά Ελλάδος* το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Ο προσφεύγων, Μάρτυρας του Ιεχωβά, είχε καταδικασθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1980 για ανυπακοή σε περίοδο γενικής επιστράτευσης, επειδή αρνήθηκε να καταταγεί στον στρατό. Αφού εξέτισε την ποινή του, το 1987 συμμετέσχε στις εξετάσεις για να διορισθεί ορκωτός λογιστής και κατετάγη δεύτερος. Εν τούτοις, ο αρμόδιος υπουργός δεν τον διόρισε διότι, σύμφωνα με τον ΚΔΔΥ, ο οποίος ήταν εφαρμοστέος εν προκειμένω, δεν μπορούσε να ενταχθεί στο ΣΟΛ κάποιος που είχε καταδικασθεί σε κακούργημα. Ο ενδιαφερόμενος προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο τελικά απεφάνθη ότι δεν είχαν παραβιασθεί τα δικαιώματά του αφού στο πρόσωπό του εφαρμόσθηκε ένας γενικός νόμος, ο δημοσιούπαλληλικός κώδικας, η δε διοίκηση δεν ήταν υποχρεωμένη να ερευνήσει τους λόγους για τους οποίους ο κ. Θλιμμένος είχε καταδικασθεί για κακούργημα. Με ομόφωνη απόφασή του, το Δικαστήριο του Στρασβούργου καταδίκασε την Ελλάδα γι' αυτή την απόφαση, κρίνοντας ότι η μη διαφοροποίηση ενός αντιρρησία συνειδητής από έναν εγκληματία του κοινού ποινικού δικαίου συνιστά δυσμενή διάκριση εις βάρος του πρώτου.

Το τρίτο, τέλος, ζήτημα που θέτει η §4 του άρθρου 13 σχετίζεται με τις αστυνομικές ταυτότητες. Εφ' όσον, όπως υποστηρίζεται, ο εν προκειμένω νόμος επιβάλλει στο έντυπο των ταυτοτήτων να υπάρχει η ένδειξη του θρησκεύματος όπου καθένας μπορεί να αναγράψει όποια θρησκεία θέλει ή να μην αναγράψει τίποτα, δεν υπάρχει διάκριση σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων. Η άποψη αυτή, εν τούτοις, λησμονεί ότι, σε μια χώρα τόσο θρησκευτικά ομοιογενή όσο η Ελλάδα, η μη αναγραφή οτιδήποτε στην σχετική ένδειξη ή η αναγραφή άλλης θρησκείας και όχι «χριστιανός ορθόδοξος», ενδέχεται να προκαλέσει δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος του κατόχου της ταυτότητας, διακρίσεις που πιθανόν να αποφεύγονταν αν στο έντυπο δεν υπήρχε η σχετική ένδειξη. Όσο για το επιχείρημα ότι, όσο δήθεν το Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα του καθενός να μην δηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, άλλο τόσο κατοχυρώνει και το δικαίωμα της πλειοψηφίας να τις δηλώνει, ασφαλώς δεν ευσταθεί, διότι είναι άλλο το ζήτημα να φανερώνει κάποιος τις πεποιθήσεις του με μια κονκάρδα, ένα μπλουζάκι ή ένα πανώ, και άλλο βεβαίως να τις εκφράζει σε ένα δημόσιο έγγραφο, η χρήση του οποίου είναι κατά νόμον υποχρεωτική σε πάμπολλες περιπτώσεις της καθημερινής ζωής. Ταύτα λοιπόν, ανεξάρτητα και πέρα από την νέα διάσταση που προσέδωσε στο ζήτημα των ταυτοτήτων ο ν. 2472/1997 για την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Για τις παραβάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας που σας ανέφερα είναι βέβαιο ότι την πρωταρχική ευθύνη φέρει το κράτος και τα αρμόδια όργανά του. Τα όργανα αυτά, είτε πρόκειται για τον νομοθέτη, είτε για τον δικαστή είτε για την διοίκηση, όχι μόνον δεν καταργούν τις επίμαχες ρυθμίσεις, αλλά αντίθετα εξακολουθούν να τις εφαρμόζουν, κάποτε με περισσή στενότητα αντιλήψεως και χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψη τον ανθρώπινο πόνο που οι ρυθμίσεις αυτές προκαλούν σε όσους δεν συμμερίζονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της συντριπτικής πλειονότητας. Το σημαντικό βήμα που απετέλεσε η ίδρυση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων και, κυρίως, η πρωθυπουργική δέσμευση ότι η κυβέρνηση θα σεβασθεί την ετυμηγορία της, δεν θα πρέπει να μας κάνουν να ξεχνούμε ότι, στον κρατικό μηχανισμό και την δικαιοσύνη, επιβιώνουν θύλακοι μισαλλοδοξίας και φανατισμού άλλων εποχών.

Και η Εκκλησία της Ελλάδος πώς αντιδρά; Τι λένε οι πεφωτισμένοι υποστηρικτές της στον χώρο της διανοήσης; Η μεν επίσημη Εκκλησία, ακόμη και όταν δεν συμμερίζεται τον ιερό φανατισμό ορισμένων

ιεραρχών της, όπως εκείνοι που μνημόνευσα στην αρχή της παρούσας εισήγησης, όχι μόνον δεν αποδοκιμάζει τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων των οπαδών των θρησκευτικών μειονοτήτων, αλλά αντίθετα, οσάκις η πολιτεία επιχειρεί ένα δειλό έστω βήμα, όπως π.χ. στην περίπτωση των αντιρρησιών συνειδητής και ήδη των ταυτοτήτων, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει σκληρούς χαρακτηρισμούς σε βάρος των υπευθύνων, λόγια βίαια, που θυμίζουν άλλες εποχές. Όσο για τους πνευματικούς ταγούς της λεγόμενης «Νέας Ορθοδοξίας», όταν δεν ακούονται σε μια αιδήμονα σιωπή, που είναι η σιωπή της συννενοχής, αποδύονται εν ονόματι των «υπαρκτικών» δικαιωμάτων του λαού μας σε διατριβές κατά του διαφωτισμού και των οπαδών του, από τον Κοραή έως τις μέρες μας, αρνούμενοι και αυτή καθ' εαυτήν την συμβολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην απελευθέρωση του ανθρώπου. Η αντίκρουσή τους και κυρίως η κατάδειξη των παραλείψεων, των αντιφάσεων και των λαθών –συχνά φαιδρών– στα οποία υποπίπτουν θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής ομιλίας.

Προς το παρόν, σε ό,τι με αφορά, θέλω να υπογραμμίσω το σημείο που πιστεύω ότι συνοψίζει την βασική θέση αυτής της εισήγησης: όπως έχει δείξει ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος με τις πρωτοβουλίες που έχει αναλάβει για την προστασία του περιβάλλοντος και τον διάλογο των θρησκειών, όπως έχει δείξει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος στην Αλβανία, ορθόδοξα και δικαιώματα του ανθρώπου, παλαιά και νέα, μπορούν να συμβιώσουν. Σε σχέση σύγκρουσης φαίνεται να βρίσκονται μόνο στην Ελλάδα. Το γιατί, είναι ζήτημα που προτιμώ να αφήσω σε άλλους, αρμοδιότερους, να εξηγήσουν. Εγώ θέλω απλώς να εκφράσω την ελπίδα ότι η χώρα μας δεν θα είναι η πρώτη που θα επιβεβαιώσει τις θεωρίες του κ. S. Huntington για την σύγκρουση των πολιτισμών και την ασυμφιλίωτη αντίθεση που δήθεν χωρίζει την καθ' ημάς Ανατολή από την Δύση.